

alle omstændigheder var rekrutteringsgrundlaget meget smalt. »Der auffälligste Befund bei der Untersuchung der Angehörigen der Ministerialbürokratie wie der Gesandten ist die Häufung von bestimmten Familiennamen.« (s. 236) Dette gjaldt også for de borgerlige. Det tyder på en udbredt nepotisme.

Diplomat blev man dog under ingen omstændigheder uden en god uddannelse, en norm, der blev institutionaliseret med indførelsen af en egentlig diplomatisk eksamen i 1827.

Hvad der altså på overfladen lignede en aristokratisk organisation, var i overvejende grad nepotistisk-meritokratisk. Med Bismarck skete der dog på dette som på mange andre punkter et brud. Bismarck, der nødig omgav sig med folk, der kunne gøre ham rangen stridig, gjorde flere undtagelser og rekrutterede folk uden formelle eller – antyder Grypa – reelle kvalifikationer. Før Bismarck var det fx usædvanligt at se officerer i diplomatiet, men med hans tiltræden »wurde soldatischer Gerhorsam zu einem Auswahlkriterium für die Besetzung von Positionen im preußischen Gesandtschaftswesen« (s. 389).

Grypa drager ikke forhastede konklusioner eller opkaster dristige teorier. Bogen er en klassisk, grundig prosopografisk studie, der ikke hævder at sige noget om preussisk udenrigspolitik, men til gengæld en hel del om dem, der bedrev den. Gode registre øger anvendeligheden.

Jes Fabricius Møller

INGER SØRENSEN (udg.): Niels W. Gade og hans europæiske kred. En brevveksling 1836-1891. Det Kongelige Bibliotek & Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 2008. Bd. 1-3, fortløbende pagineret, i alt 1160 s. 600 kr. (online hos Museum Tusculanums Forlag).

I 1999 lagde Inger Sørensen ud med en trebinds brevudgave med Hartmannfamiliens korrespondance suppleret med et fjerde bind – og endda et femte: biografien *Hartmann. Et dansk komponistdynasti*.

Inger Sørensen fulgte i 2002 succesen op med sin banebrydende Niels W. Gade-biografi, som på den ene side ryddede op blandt myter og på den anden side dokumenterede undertitlen: »Et dansk verdensnavn«. Det bliver klart, at Gade i sin samtid havde en helt enestående position i Europa, hvor man spillede hans musik overalt. Efter hans død blev der til gengæld *meget* stille om ham. Men i den sidste lille menneskealder er stilheden brudt, en samlet udgave af hans værker er ved at se dagens lys, og de fleste af hans kompositioner er nu blevet

indspillet og dokumenterer, at han så sandelig havde sin helt egen 'lyd'. Gades musikalske fingeraftryk er umiskendeligt hans egne og absolut ikke bare genklange af Mendelssohn og Schumann.

Inger Sørensens seneste store udgivelse er de tre bind Gade-breve der anmeldes her. Nu er det sådan, at breve *til* en berømt person oftest er samlet på ét sted i en offentlig samling, i dette tilfælde Det Kongelige Bibliotek. Vanskeligere er det med berømthedens egne breve, som i hvert fald i dette tilfælde ligger spredt omkring i Europa. Her har indsamlingen krævet stor fantasi og vedholdenhed, egenskaber som Inger Sørensen til fulde besidder.

Tre bind breve med 1480 numre på i alt 1660 sider er en stor mundfuld, og her fås til overmål ekstra dokumentation for mangt og meget i biografien. Anmelderen kan ikke prale af at have gransket hvert eneste brev, men de viser det fantastiske netværk, som Gade havde, og der er nogle, som man falder over og husker. I 1844 skrev faderen Søren Nielsen Gade til sin søn (nr. 67) og bad til slut, om Niels dog ikke ville skrive et lille brev til forældrene, sådan »ganske for os selv«. I en nødde-skal ses den travle unge komponist, som i det fremmede havde meget at gøre og nok var lidt ubetænksom, når det gjaldt korrespondancen med de stolte forældre derhjemme, som tit hos andre måtte erfare om sønnens triumfer.

Et andet brev har også fanget interessen. Jenny Lind skrev i 1850, at hun så sandelig godt forstod, at han ville hjem til Danmark, hvor han ville kunne »bringe op musiken til en hög standpunkt«, hvad der ville glæde hende meget. Profetisk var hun, den svenske nattergal, for det var jo, hvad der skete. Gades betydning for det danske musikliv er, som det fremgår, lige præcis utroligt væsentlig, og hvad der forekommer fast uforståeligt: Det spændte af i bedste overensstemmelse med svigerfaderen J.P.E. Hartmann. Og så kan man i brev nr. 1440, (ikke nr. 1438, som der står i registret) se, at Gade havde en ganske positiv opfattelse af en helt bestemt ung mand: »Carl Nielsen (Kapelmusiker) flink Violinist og begavet Komponist ...« På en eller anden måde forekommer det meget rehabiliterende for Niels Wilhelm Gade, at han ikke bare sagde noget nedsættende, det ofte citerede »alt for mange noder« til den fremadstormende Nielsen.

I sin tid stillede denne anmelder spørgsmålet om, hvad Inger Sørensens næste opgave ville blive – det kan nu gentages. Carl Nielsen er jo udgivet og behandlet. Svaret er, at der vel er danske komponister nok, som er sørgeligt lidet belyst. Eksempelvis »lille Nielsen« med fornavnet Ludolf kan anbefales, han stod i dén grad i skyggen af »store

Nielsen«. Lad os under alle omstændigheder håbe på, at Inger Sørensen forsætter sin kulturhistorisk så betydningsfulde indsats. Til sidst skal kun nævnes, at noter og registre er af den vante høje standard.

Anders Monrad Møller

JENS RASMUSSEN: Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849. Odense 2009, Syddansk Universitetsforlag. 358 s. 300 kr.

Den foreliggende afhandling er et led i Københavns Universitets forskningsprojekt »Religion i det 21. århundrede«, der i et historisk perspektiv skal skabe overblik over kristendommens aktuelle betydning i Danmark. Ifølge forfatteren har de historiske forudsætninger for projektet dog ikke været særlig tydelige, selv om det er indlysende, at folkekirken i dens nuværende skikkelse bedst forstås, hvis man gør sig disse klart. I dag er det meget almindeligt, skriver Jens Rasmussen, at opfatte folkekirken som en ramme om en civilreligion, der er individualistisk og udogmatisk. Opfattelsen er så udbredt, at den ikke alene findes hos lægfolket, men også hos dele af gejstligheden, således som Torben Grosbøll-sagen og dens forløb illustrerer det. Men skal man forstå, hvorledes det er kommet dertil, er man nødt til at se på, hvad der skete med statskirken i den sene enevælde, for her blev grunden lagt til den nuværende rummelige folkekirke.

Jens Rasmussen har gode forudsætninger for at løse opgaven, for i en række bøger og artikler har han behandlet periodens førende teologer og debattører som Fyns biskop, N. Faber, Sjællands biskop, J.P. Mynster, provst Ulrik Plesner, N.F.S. Grundtvig og Søren Kierkegaard.

Jens Rasmussens tese er, at der i løbet af enevælden finder en langsom opløsning sted af det, han kalder den evangelisk-lutherske enhedskultur; det medfører religionstolerance og religionsfrihed. Den sidste bliver dog langt fra konsekvent gennemført, fordi den gamle statskirke lever videre under det nye navn folkekirke. Den får en fortrinsstilling i forhold til de andre religionssamfund, for staten fortsætter som en kristelig stat med en monark i spidsen, der skal tilhøre folkekirken. Samtidig fortsætter statens styre af kirken – ikke alene når det gælder de ydre juridisk-administrative rammer, men også kirkens indre liv (ritualer, salmebog, bibeloversættelse osv.), ligesom kirken – hvilket Jens Rasmussen dog ikke gør opmærksom på – fortsætter med at klare opgaver, der i dag klares af staten eller kommunerne, det gælder først